

**SOCIO-GEOGRAFSKI ASPEKT DINARSKOG KRŠA, DINARSKOG
KULTURNOG AREALA I DINARSKOG BRDSKO-PLANINSKOG PROSTORA**

VELJKO ROGIĆ

Dinarski krš kao sociogeografski determinirana kategorija prostora nije, niti može biti po svom arealu identična s teritorijem dinarskog krša kao geološko, hidrološkog, odnosno sintetičko-geomorfološkog fenomena. Kriteriji za definiciju dinarskog krškog areala kao hidrološke, geološke, odnosno sintetično-geomorfološke kategorije teritorija sasvim razumljivo moraju biti jasno definirani. Međutim, svaki pokušaj kartografskog predočivanja tako izdvojenog krškog prostora na osnovnim kartografskim podlogama u mjerilu 1:100.000 teško može biti neprijepno izveden. Rad na takvoj zadaći traži preciznost kartografskog predočivanja prostornog raširenja jasno definiranog krškog prostora pomoću određenih oštro fiksniranih linija. Stvarna prostorna raširenost geografski relevantnih kompleksa društveno više ili manje utjecane prirodne osnove, međutim, u rijetkom broju slučajeva dopušta mogućnost ucertavanja tako oštarih linija razgraničenja. To također vrijedi i za sintetičko-geomorfološku kategoriju karbonatnih terena, obilježenu s određenim stupnjem pozitivne korelativne usaglašenosti krški relevantnih fenomena.

Sasvim je razumljivo da svaki pokušaj proširenja definicije krša izvan okvira hidrološko-geološkog, odnosno sintetičkog geomorfološkog fenomena mora složenu i teško rješivu zadaću kartografskog predočivanja tako skraćenog prostornog areala krša učiniti još težom. Dovoljno je naglasiti da suvremena geobotanika valorizirajući starije radove, prvenstveno Beck von Managete, priključuje osnovne klimazonalne kao i azonalne vegetacijske zajednice na kršu višim taksonomskim kategorijama koje zauzimaju nedovojbeno krške, kao i nekrške areale.

Postojanje »nekrških« oaza unutar nedvojebnog postojećeg, ali teško definirajućeg areala dinarskog krša, kao i krških oaza unutar izrazitih »nekrških« teritorija, glavni je uzrok velikih razlika u mišljenjima o stvarnom opsegu krškog prostora u Jugoslaviji uopće, a dinarskog napose. Karakteristično je da najnovija i do danas najkompletnija monografija o kršu I. Gamsa, objavljena u Jugoslaviji, navodi podatak o 56.618 km² površine dinarskog krša¹. To je, me-

¹ I Gams, Kras, Ljubljana 1974. Autor taj podatak preuzima od D. Dukića (Cvijičev Zbornik SAN, Beograd 1968) koji za njega kao izvor navodi Simonovićeve studiju (Melioracija poljoprivredne površine dinarske krške oblasti, Građevinska knjiga Beograd 1959). U stvari je to međutim podatak saveznog savjetovanja o kršu 1957. god. u Splitu — vidi »Krš Jugoslavije«, Split 1958.

dutim, sumarno navedena površina u prvoj knjizi referata saveznog savjetovanja o kršu od 56.618 km². Na pomenutom saveznom savjetovanju o kršu održanom 1957. godine u Splitu, koje je u prethodne dvije godine (1955—1957) organizirao inicijativni odbor stručnih društava šumara, agronoma i ekonomista, definiran je tzv. »glavni dio krša Jugoslavije«² kao široki pojas uz Jadran na teritoriju četiriju Republika s površinom od gore pomenutih 56.618 km². Osnova takvog određenja teritorija krša bile su granice tadašnjih kotareva (srezova): Gorica, Koper, Pula, Rijeka, Ogulin, Gospić, Bihać, Zadar, Šibenik, Livno, Split, Makarska, Mostar, Dubrovnik, Trebinje, Nikšić, Cetinje, Titograd. U granicama tog cjelovitog krškog prostora, izdvojeni su teritoriji krša četiriju Republika, koji su prikazani u posebnim knjigama.

Prostor krša izdvojen na takav način znatno se razlikuje od stvarnog, ali teško precizno odredivog areala raširenja krških fenomena. Dok uključivanje nekrških »oaza« unutar tako izdvojenog krškog prostora ne umanjuje vrijednost takve generalizacije, izostavljanje izrazitih krških predjela u peripanonskoj Hrvatskoj (Kordun) Bosni (Zmijanje, Janj, Čemernica, krški prostori proširenih vlašičkih i glasićkih visoravni) kao i gotovo čitavog sandžačkog prostora pokrivenog krša sjeverne Crne Gore (s dijelom Brda) i jugozapadne dinarske Srbije, nije nipošto opravdano.

Grupiranje većih političko-teritorijalnih cjelina na više ili manje povezanom prostoru krša jugozapadne Jugoslavije, kako je izvršeno 1957. godine, prema tome, sigurno nije sretno rješenje. Ono se može označiti samo kao vrlo generalizirana, ali nepotpuna aproksimacija u cilju određenja teritorijalno zaokružene cjeline pretežno jadranskog krša jugozapadne Jugoslavije.

Njezinu suprotnost predstavljao bi pokušaj definicije dinarskog krškog prostora na osnovu planimetrijskog premjera samo stvarnog raširenja glavnih krških fenomena. Bez obzira na ogromne poteškoće preciznog kartografskog izdvajanja svih krških areala, najveći problem sigurno predstavljaju male krške oaze u nepropusnim i nekrške u krškim terenima.

Karta A. Serka³ koja je još uvijek jedina i do sada najpotpunija kartografska pretstava raširenja glavnih krških fenomena u Jugoslaviji, izgrađena na bazi radnih podloga listova topografskih karata 1:100.000, poslužila je I. Gamisu koji je na osnovu njenog planimetrijskog premjera došao do rezultata od ukupno 61.000 km² dinarskog krša. Unutar granične linije tako izdvojenog dinarskog krša, nisu međutim ipak izdvojene brojne veće ili manje zone nekrških krajeva (npr. flišna Istra) dok su se s druge strane, osim manjih krških oaza unutrašnjih Dinarida izvan dinarskog krša, našli i veći fluviokrški prostori Bosne, Crne Gore i Srbije.

Na karti prostornog raširenja krša, prvi puta objavljenog 1969. godine⁴ J. Roglić izdvaja prostor Dinarskog krša kao cjelinu sastavljenu od tako zvanog užeg krškog pojasa i fluviokrških zona.

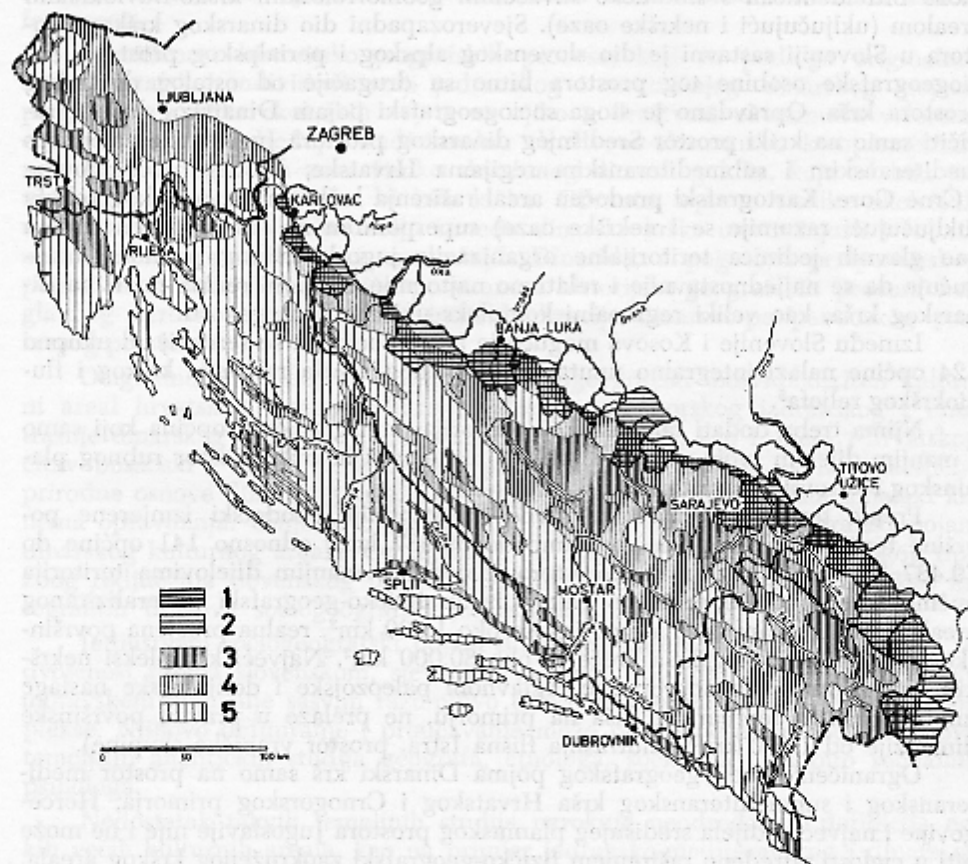
Nepropusne nekrške oaze integralni su dio tog prostora bez obzira radi li se o manjim ili većim cjelinama (kao npr. flišna Istra, prostor vraničke gorske skupine, Istočnih crnogorskih brda, Gornje podrinske zone i sl.).

Realno shvaćen integralni kompleks dinarskog krškog prostora najpovoljnije je prostorno obuhvaćen upravo na takav način.

² Krš Jugoslavije, Split 1958.

³ A. Serko, Kraški pojavi u Jugoslaviji, Geografski Vestnik XIX, Ljubljana 1947.

⁴ J. Roglić, Geografski aspekt Dinarskog krša »Krš Jugoslavije«, knj. 6 JAZU, Zagreb 1969.

Sl. 1. Rasprostranjenje dinarskog krša

1. Manji dijelovi teritorija općina koji zahvaćaju krški areal
2. Dijelovi teritorija 17 općina Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srbije koje prelaze granice krškog areala
3. Nepropusne zone dolinskog reljefa
4. Pluviokrš
5. Tipičan krš

Dinarski kulturni areal koji zahvaća znatno širi, prvenstveno peripanonski prostor najizrazitije je izražen u brtskim peripanonskim-pomoravskim krajevima

Fig. 1. Fizikal feature of Dinaric karst

1. Smaller portions of physically karstic area within the territory of croatian, bosnian and serbian county-s which are predominantly non karstic
2. Portions of territory of 17 croatian, bosnian and serbian county-s stretching beyond Area of physical Dinaric karst
3. Impermeable zones
4. Fluvial karst
5. Typical karst

Dinaric cultural Area which encompasses far wider area, predominantly Peripannonian space is developed most typically in mountainous landscapes

Dinarski krš kao sociogeografska prostorna kategorija, međutim, nije i ne može biti identičan s sintetičko shvaćenim geomorfološkim krško-fluviokrškim arealom (uključujući i nekrške oaze). Sjeverozapadni dio dinarskog krškog prostora u Sloveniji sastavni je dio slovenskog alpskog i perialpskog prostora. Sociogeografske osobine tog prostora bitno su drugačije od ostalog dinarskog prostora krša. Opravdano je stoga sociogeografski pojam Dinarskog krša ograničiti samo na krški prostor Središnjeg dinarskog prostora Jugoslavije zajedno s mediteranskim i submediteranskim regijama Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Kartografski predočen areal raširenja krškog i fluviokrškog reljefa (uključujući razumije se i nekrške oaze) superponiran na karti granica općina kao glavnih jedinica teritorijalne organizacije jugoslavenskog prostora, omogućuje da se najjednostavnije i relativno najtočnije ustanovi realna površina dinarskog krša, kao veliki regionalni kompleks uvjetne homogenosti.

Između Slovenije i Kosova moguće je jasno uočiti da se teritorij od ukupno 124 općine nalazi integralno unutar jedinstvenog areala raširenja krškog i fluviokrškog reljefa⁵.

Njima treba dodati također i 17 teritorija onih graničnih općina koji samo s manjim dijelom svoje površine prelaze u cjeloviti nekrški prostor rubnog planinskog i kosovskog prostora⁶.

Prema tome, sumirajući relativno najpotpunije geodetski izmjerene površine teritorija 124 općine dolazimo do 69.967 km², odnosno 141 općine do 79.437 km² dinarskog krškog prostora. Zajedno s manjim dijelovima teritorija općina koje se inače pretežno nalaze izvan fizičko-geografski generaliziranog areala krša i koji aproksimativno iznose oko 1.600 km², realna procjena površinskog opsega dinarskog krša kreće se oko 80.000 km². Najveći kompleksi nekrških oaza vezanih uz nepropusne, uglavnom paleozojske i donjotrijske naslage unutrašnjosti, a terciarnog fliša na primorju, ne prelaze u pravilu površinske dimenzije od 1.500 km² (unutrašnja flišna Istra, prostor vraničke skupine).

Ograničenje socio-geografskog pojma Dinarski krš samo na prostor mediteranskog i submediteranskog krša Hrvatskog i Crnogorskog primorja, Hercegovine i najvećeg dijela središnjeg planinskog prostora Jugoslavije nije i ne može biti u cjelosti određeno raširenjem fizičko-geografski zaokruženog krškog areala. Iako se sociogeografski fenomeni ne mogu promatrati odvojeno od stvarnosti prirodno-geografske osnove, njihovi areali imaju bitno drugačije dimenzije i oblike raširenja od uvjetno homogenih fizičko-geografskih. Sociogeografski fenomeni nastaju i transformiraju se pod utjecajem historijsko-geografskih procesa, određenih različitim ciljevima društveno-ekonomske valorizacije prirodne osnove geoprostora, odražavajući se u njegovom kulturnom pejzažu. Suvremeni pojam kulturnog pejzaža uključuje upravo spoznaju i logično obrazloženje fizičnomske strukture dijela geoprostora koji, kao i individualizirani kompleks, odražava različite oblike materijalizacije svih prošlih i sadašnjih procesa interakcija i razvojne dinamike u okviru različitih faza društveno ekonomske valorizacije prostora⁷.

⁵ 19 općina u riječkoj Zajednici općina, 22 u splitskoj, 5 ličke zajednice općina — ukupno 46 općina; 61 općina SR Bosne i Hercegovine, 2 općine (Priboj i Prijepolje) SR Srbije i napokon svih 20 općina SR Crne Gore.

⁶ To su tri općine Karlovačke regionalne zajednice (Slunj, Ozalj, Duga Resa) u SRH; 8 općina u SR Bosni i Hercegovini (Velika Kladuša, Kotor Varoš, Kakanj, Kreševo, Sanski Most, Zenica, Rogatica i Višegrad); 3 općine na užem teritoriju SR Srbije (Nova Varoš, Sjenica, Tutin) i 3 općine na Kosovu (Peć, Istok i Dečani).

⁷ Uporedi V. Rogić Geografski koncept regije, Geografski glasnik XXV Zagreb 1963.

Za sociogeografske fenomene relevantni historijsko-geografski procesi nisu, niti mogu biti, ograničeni na zaokruženi areal fizički određenih krških fenomena.

Specifičnost historijsko-geografskih procesa, koji su podloga originalnoj sociogeografskoj individualizaciji jadranskog i unutrašnjeg dinarskog pojasa, proizlazi iz razlika ekoloških uvjeta za njihovu društveno-ekonomsku valorizaciju. Te razlike određuju tradicionalnu društveno-ekonomsku komplementarnost tih dviju glavnih zona široko shvaćenog dinarskog krša, koja bi bila još veća ako jedna od njih ne bi bila krška. Obrnuto, upravo razlike ekoloških uvjeta za ekonomsku valorizaciju između dinarske krške unutrašnjosti i rubnih nekrških, nepropusnih, zona unutrašnjih Dinarida, a pogotovo peripanonskog pojasa, u najvećoj mjeri ističu povezanost historijsko-geografskih procesa kao glavnog uzroka sociogeografske individualizacije dinarsko-peripanonskog prelaznog prostora.

Očigledno je, dakle, da originalan, sociogeografski individualiziran kulturni areal hrvatskog, bosansko-hercegovačkog i crnogorskog jadranskog i unutrašnje dinarskog prostora (uključujući dinarsku Srbiju) kao i dijelovi hrvatskog čitav bosanski i srpski peripanonski prostor, daleko prelazi okvire specifične prirodne osnove dinarskog krša. Zbog toga i sociogeografski pojam dinarski krš nema opravdanja. Umjesto njega bolje je upotrebljavati sociogeografski pojam dinarskog kulturnog areala. On je manji od raširenja Cvijićevog dinarskog tipa zbog isključenja slovenskog primorskog, dolenjskog i notranjskog krša, kao integralnih dijelova sociogeografski jedinstvenog slovenskog prostora.

Jedinstveni sociogeografski pojam dinarskog kulturnog areala i njegova izdvojenost prema slovenskom, sjevernohrvatskom, vojvođanskom i kosovsko-pomoravskom uključuje sasvim razumljivo diferencirane kulturno-geografske komplekse. Njihovo definiranje i proučavanje može biti uspješno jedino na osnovu temeljitih analitičkih studija geografa, etnologa, sociologa i osobito socijalnih psihologa.

Nedostatak takvih temeljnih studija uzrokuje neodređenost definicija nekih većih kulturnih areala, kao na primjer jadransko-mediteranskog i dinarskog koje traju od Cvijića do danas. Kod istraživača koji slabije poznaju novije geografske radove to izaziva nedoumicu. Iako Cvijić u obrazloženju geografskih osnova formiranja svog dinarskog tipa naglašava razliku između unutrašnjeg »zelenog« pojasa, dakle kontinentalne nepropusne unutrašnjosti Dinarida i jadranske »gole i kršne« strane,⁸ ostalo je otvoreno pitanje teritorijalnog razgraničenja tog dinarskog-jadranskog pojasa rasprostranjenosti »jadranskog varietea« dinarskog tipa prema izdvojenim grupacijama kao što je »Plemenska« i »Lička«, a naročito prema perimediteranskom hercegovačkom prostoru.

Tradicionalni sociogeografski najvažniji pojas dodira zapadnomediteranske i istočnomediteranske civilizacije u našem dinarskom prostoru bio je nesumnjivo već u antičko doba prožet njihovim međusobnim utjecajima. Oni su vrlo rano modificirali većinu elemenata stranog kulturnog supstrata. Uneseni elementi kultura tih dviju različitih i, više manje, uvijek u prošlosti antagonističkih suprotstavljenih civilizacija nisu opet u našem prostoru mogli sasvim razumljivo ostati neizmijenjeni u odnosu na osnovne forme nastale u žarištima njihove emisije.

⁸ J. Cvijić *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje*, knj. I, II Beograd 1931.

Postepeno ustaljivanje historijsko-geografskih međa u kasnom srednjem vijeku, u sjevernom i južnom dijelu Dinarskog prostora, i tri stoljeća kasnije, s proširenom linijom Mocenigo, između venecijanskog i turskog posjeda i u srednjem dijelu dinarskog prostora, ostvarene su najvažnije pretpostavke diferenciranog razvoja dijelova primorja i turske unutrašnjosti. Naročito značenje ima oštra diferencijacija istaknuta političko-teritorijalnim razgraničenjem između zapadno-kršćanske (romanske, a djelomično germanske provenijencije) i islamsko-orientalne civilizacije unutar kojih su pretežno u ruralnoj sredini zadržani značajni elementi stare predslavenske i slavenske baštine, na poseban način prožete utjecajima kršćanske civilizacije. Tradicionalni elementi peripanonsko-mediteranskih agrarnih i dinarsko-peripanonsko-stočarskih sociogeografskih struktura, iako modificirani utjecajima dviju najjačih antagonističkih civilizacija, u tom najnovijem periodu ostaju sačuvani prvenstveno u ruralnim, patrijarhalnim sredinama. Dio peripanonskog prostora Hrvatske u slivu Kupe, kao i cjelovit bosanski i srpski peripanonski prostor također obilježuje općenito slab razvoj agrarne komponente u tradicionalnoj društveno-ekonomskoj valorizaciji. To je razumljivo s obzirom na veće značenje i snagu društveno-ekonomske organizacije u susjednom planinskom prostoru. Ona se osnivala na dominantnoj stočarskoj komponenti tradicionalne ekonomske strukture. Stabilizacija agrarnog kulturnog pejzaža teško je ostvariva u prostoru koji se prvenstveno iskorišćuje kao vitalno važna zona za zimske ispaše.

Ako je, osim toga, takav prostor duže vremena u prošlosti imao položaj graničnog pojasa između različitih, međusobno antagonističkih, političko-teritorijalnih sistema, razumljive su zapreke procesu razvoja agrarnog mentaliteta i stabilizacije agrarnog pejzaža. Primjer peripanonskog srpskog i bosanskog prostora u srednjem vijeku je u tom pogledu osobito instruktivan. Drugačiji položaj hrvatskog Pokuplja u Srednjem vijeku omogućio je nesumnjivo početno oblikovanje agrarnog kulturnog pejzaža nerazdvojno povezanog s odgovarajućim oblicima sociogeografskih obilježja,⁹ čije tragove uništava pojava nesigurnog graničnog pojasa u 16. i 17. stoljeću. Postepeni razvoj nove strukture naseljenosti i kulturnog pejzaža u 18. i 19. stoljeću, tipičan je primjer socijalno-ekonomske transformacije, u kojoj stalno jačanje agrarne komponente u tradicionalnoj strukturi seoskog gospodarstva ne utječe na bitne promjene sociogeografski relevantnog mentaliteta.

Oštro temeljno razgraničenje između urbanih i ruralnih društvenih struktura, međutim, nije opravdano u dinarskom-sociogeografskom arealu.

Sociogeografska interpretacija agrarne mediteranske kulture odnosi se na cjelokupni kompleks socijalnih karakteristika koje proizlaze iz određenog idejnog sistema vjerovanja, vrijednosnih orijentacija i izražajnih simbola. Specifičnim tipovima socijalnog karaktera mediteranskih poljoprivrednika trebalo bi da odgovaraju određeni tipovi od njih oblikovanih elemenata životne sredine (gospodarsko-stambeni kompleks domaćinstva, geografska struktura naselja funkcionalno vezanog uz tip agrarnog pejzaža). Analogno tome, izvornu dinarsko-stočarsku kulturu obilježuje drugačiji kompleks socijalnih osobina, druga-

⁹ Na to očigledno ukazuje pažljivo čitanje teksta modruškog urbera koji je prvi objavio Lopašić (Hrvatski Urbari sv. I, Zagreb, 1894, Mon. hist. jour. Slav. merid.) kao i njegovi historiografski prikazi tih krajeva (»Oko Kupe i Korane, MII Zagreb 1895; Bihać i bihaćka krajina i dr.). Radovi R. Strohala za isti prostor također su u tom smislu vrlo instruktivni.

čiji tipovi socijalnog karaktera i drugačiji od njih oblikovani elementi životne sredine.

Geografski relevantna struktura urbanog fenomena dinarskog prostora rezultat je prvenstveno utjecaja dviju različitih stranih civilizacija. Međutim, u oba osnovna tipa urbanog fenomena, zapadno-kršćanskog i islamsko-orijentalnog, nalaze se elementi tradicionalne agrarno-mediteranske, peripanonske i dinarsko-stočarske kulture. Oštro i jasno diferenciranih tipova agrarno-mediteranske i dinarske stočarsko-mediteranske kulture kao i agrarno-stočarske peripanonske, vjerojatno nije nikada ni bilo na našem prostoru, ni u ruralnim, ni u urbanim sredinama, jer je stalnim migracijskim pokretima gotovo neprekidno bio djelotvoran proces miješanja i međusobnog prožimanja.

Cvijičev pojam dinarskog tipa i njegovih varijeteta odnosi se podjednako na mediteransku i peripanonsku varijantu šire shvaćene dinarsko-stočarske kulture. Njegov dinarac kao jedinstven psihički tip trebalo bi da kao široko generaliziran tip odražava utjecaj geografske sredine šireg središnjeg planinskog Jadransko-mediteranskog i Peripanonskog prostora.

Kada se pažljivo analiziraju Cvijićeve karakterizacije varijeteta dinarskog tipa, jasno se ističe značajna neodređenost u odnosu na geografsku determinaciju njihovih pojava oblika. Da je Cvijić bio samo sociolog, to bi se još moglo razumijeti, ali za njega kao našeg najznačajnijeg geografa i najboljeg poznavoca našeg prostora takav postupak je morao biti određen naročitim razlozima. Na njih očigledno ukazuje stvarnost preplitanja i prožimanja dviju osnovnih sociogeografskih kulturnih tipova na našem prostoru. To pokazuju i brojni primjeri obrade etnografske građe na osnovu Bogišićevog uzorka u našem prostoru kao i drugi mladi u knjigama Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena i Srpskom etnografskom Zborniku. (»Naselja i podrijetlo stanovnika«).

Bez obzira na niz činjenica koje ukazuju na lucidnost u spoznavanju i formuliranju generaliziranih konstanti socijalnog karaktera varijeteta dinarskog tipa, sam pojam dinarskog tipa predstavlja idealizaciju cjelokupnog modela »najdržavotvornijeg« društva, koja je na određen način razumljiva s obzirom na doba kada je nastala.¹⁰

Potvrda osnovnih obilježja dinarskog tipa kod njegovih varijeteta, a naročito varijeteta na našem prostoru, isto kao i obrazloženje posebnosti tih samih varijeteta gotovo je nemoguća. Tu je nesumnjivo osnovni korijen neodređenosti, a naročito nedostatka definiranja njegovih geografskih areala.

D. Tomašić kao pravnik i sociolog¹¹ opravdano ističe dvojstvo tipova socijalnog karaktera, tj. plemenskog i zadržnog, ne ulazeći sasvim razumljivo u problematiku njihove socijalno-geografske diferencijacije.

Za razliku od Cvijića, Tomašićev pokušaj konstrukcije osnova tzv. zadržne kulture pretpostavlja također idealizaciju modela drugog tipa »najdržavotvornijeg« društva.¹²

¹⁰ Osobito od polovine XIX stoljeća i u prve tri decenije XX stoljeća pokušaji sličnih idealizacija su česti. Njihov političko-ideološki utjecaj bio je više ili manje značajan u različitim sredinama. (Uporedi Levi Strauss, *Antropologie structurale*, Plon, Paris 1958).

¹¹ D. Tomašić, *Društveni razvoj Hrvata, Rasprave i eseji*, Zagreb MH 1937.

¹² Osnovi takve idealizacije određeni su svojevrstnim »narodnjaškim« koncepcijama o poljoprivrednom, seljačkom društvu s dominantnim demokratsko-zadržnim mentalitetom. Primijenjeni su u brojnim radovima i studijama A. Radića. Uporedi: *Tippologija ruralnih sredina u Jugoslaviji*, Zagreb 1972. i D. Rihtman-Augustin, *Tradicionalno mišljenje*, Sociologija br. 1, Beograd 1974.

Dinarski sociogeografski areal, kao što je naprijed istaknuto, tipična je zona stalnog međusobnog utjecaja i prožimanja tradicionalne dinarsko-stočarske, agrarno-mediteranske i slabije izražene mlađe agrarno-peripanonske kulture. Iako svaka od njih ima velik broj svojstvenih obilježja (materijalne i duhovne kulture, mentaliteta i, što je osobito važno, distinktivnih elemenata geografskih kulturnih pejzaža) njih je gotovo nemoguće oštro razdvojiti. Obostrano izložene utjecajima razvijenih civilizacija, međusobno u stalnom prožimanju zbog migracijskih pokreta, one su upravo u velikom broju najraznovrsnijih kombinacija pridonijele suvremenom složenom mozaiku kulturnih pejzaža našeg jadranskog, središnjeg dinarskog i peripanonskog prostora.

Procjena geografskih osnova tradicionalne ratarske i stočarske valorizacije jadranskog, središnjeg planinskog i peripanonskog prostora u historijskom, retrospektu treba poći od stvarnosti prirodno-geografske osnove i uvjeta njene društveno-ekonomske valorizacije.

Neki tipski primjeri historijsko-geografskog aspekta odnosa agrarno-mediteranske i dinarsko-stočarske kulture mogu to najjednostavnije pokazati.

Nedostatak karakterističnih elemenata kulturnog pejzaža agrarno-mediteranske kulture na velebitskoj primorskoj padini, logična je posljedica dominacije stočarske kulture i mentaliteta — u tom specijalnom slučaju doista determinirana osobito specifičnim osobinama prirodne osnove.¹³

Do danas još zadržane osnovne osobine strukture naseljenosti rezultat su bunjevačkog kolonizacijskog perioda posljednjih decenija 17. stoljeća koji započinje u gotovo potpuno demografski ispražnjenom prostoru, koji je i prije bio uglavnom samo periodično stočarski iskorištavan. Cilj novih bunjevačkih kolonista nije sasvim razumljivo samo velebitska primorska padina nego, s obzirom na broj kolonista relativno mnogo vredniji lički prostor. Zato se u najranijem kolonizacijskom periodu i formira karakteristični odnos između jače i razvijenije ličke naseljene zone i prostora zimskih ispaša na velebitskoj primorskoj padini. Međutim, viškovi stanovništva u odnosu na raspoloživu agrarno-stočarsku površinu i način organizacije ubrzo uvjetuju postanak i razvoj stalne disperzne, tipične dinarsko-stočarske naseljenosti na velebitskoj primorskoj padini. Jaka degradacija vegetacijskog pokriva rezultira specifičnim kamenjarskim pejzažom s oznim »ogradama«. U isto se vrijeme postepeno formira tip vrlo siromašnog ali snalažljivog i okretnog krškog dinarca. Značajno je da izvorni naziv Bunjevac u toku 18. i 19. stoljeća nestaje kod dijela tog stanovništva u obalskim naseljima. Ta relativno najviše snalažljiva priobalska bunjevačka grupacija s neznatnim udjelom doseljenika, zahvaljujući to uglavnom drugim zanimanjima, poboljšava svoj ekonomski položaj i ne želi se identificirati s preostalim stočarskim stanovništvom viših dijelova primorske padine. Za njih su samo oni gore »Bunjevci« i ta oznaka dobiva ovdje slično značenje kao »Vlaj« u dalmatinskom primorju.

Postepenim napuštanjem tradicionalne sitno-stočarske ekonomike, postojeći degradiran kamenjarski kulturni pejzaž postepeno se mijenja. Prirodnom regeneracijom sve veće značenje dobija šikarast vegetacijski pokrov. Razvoj submediteranskih šikarastih formacija ima za opću sliku prostora znatno veće značenje od prostorno ograničenih, velikim naporima i troškovima nastalih šuma crnog bora. Koncentracija stanovništva u priobalskim naseljima, paralelno

¹³ V. Rogić, Velebitska primorska padina, Radovi Geografskog Instituta knj. 2 Zagreb 1958.

s kvantitativno daleko premoćnijim emigracijama, stvara sasvim nove uvjete ekonomske valorizacije tog prostora.

Vinodolski prostor, naprotiv, tipičan je primjer razvoja prevlasti karakteristika stare mediteranske sociogeografske agrarne strukture i kulturnog pejzaža flišne udoline i primorskog bila s najizrazitijim analogijama na susjednom Krku.¹⁴

Kontinuitet naseljenosti od primarnog ranosrednjovjekovnog kolonizacijskog perioda, uvjetuje razvoj specifičnog kulturnog pejzaža, čiji je dominantni element zbijeno naselje sa originalnom strukturom starog agrarnog pejzaža i sekundarnim disperznim agrarno stočarskim zaseocima. Razlika utjecaja tradicionalnih kulturnih grupa različitog mentaliteta čakavskih vinodolaca prema Bunjevcima velebitske primorske padine najizrazitije je obilježena oštrom razlikom kulturnog pejzaža sjeverozapadno i jugoistočno od Ledenica. Vinodolski agrarni kulturni pejzaž, međutim, u suvremeno je doba zbog gotovo posvećene deagrarizacije (najpotpunije u Hrvatskoj izvan urbaniziranih područja) umrtvljen, a problem njegove revitalizacije još je otvoren. Postanak nove priobalske urbano-turističke »vrpce« nasuprot gotovo praznoj zoni, starog vinodolskog težišta naseljenosti, uvjetovalo je ranije započete procese nastanka novog složenog urbaniziranog društva, u kojem su sačuvani modificirani tragovi starog agrarno-mediteranskog mentaliteta. Sasvim je razumljivo da je isti proces na Krku znatno više diferenciran tako da se mogu razlikovati grupe u više ili manje odmaklim stadijima razvoja sličnih procesa.

Generaliziran pojam Bodula nastao u doba venecijanskih nastojanja u provođenju vojne regrutacije na otocima, uglavnom obuhvaća sve otočno stanovništvo prednapoleonske Dalmacije, Bitno se razlikuje od starog pojasa naseljenosti bunjevačkog stanovništva koje se preko sjeverne Dalmacije povezuje sa sličnim varijetetima sociogeografskih tipova u srednjoj Dalmaciji.

Ravni Kotari s Bukovicom u odnosu na sjeverno-dalmatinski arhipelag pružaju izvanredno instruktivni primjer odnosa mediteransko-agrarnih i dinarsko-stočarskih socijalno geografskih struktura. Na prvi pogled izgleda paradoksalno da sve do najnovijeg doba (a djelomično, prostorno ograničeno i do danas) fizičko-geografski vrlo povoljna osnova za agrarnu valorizaciju Ravnih Kotara ima relativno niži nivo agrarne razvijenosti od sjeverno-dalmatinskog arhipelaga, gdje su prirodni potencijali za tu osnovnu djelatnost daleko oskudniji. Nepostojanje stabilnih političkih i pravnih uvjeta za razvoj dugoročnog procesa agrarne valorizacije koja bi rezultirala formiranjem stabilne strukture naselja i čvrsto ukorijenjenog kulturnog pejzaža, istaklo je u prvi plan dinarsko-stočarsku komponentu sociogeografske strukture Ravnih Kotara.¹⁵

¹⁴ V. Rogić, Krk, osobine i postanak pejzaža, Geografski Glasnik 23, Zagreb 1961.; Vinodol, Geografski glasnik 30, Zagreb 1968.

¹⁵ Tragove relativno značajnih rezultata intenzivnije agrarne valorizacije u antičko doba ograničene na okolicu Zadra (up. M. Suić, Limitatio u Kolonijama u našem primorju, Godišnjak Instituta za historiju nauke u Zadru, Zadar 1956.), uglavnom su izbrisala stoljeća ranog srednjeg vijeka kada upravo ovde jača dominacija dinarsko-stočarske kulture. Sigurno nije slučajno da većina od jedanaest plemena (uzevši Lopčane i Karinjane kao jedinstvenu grupu) ima ispravama potvrđena svoja posjedovanja u prostoru Bukovice s Ravnim Kotarima i u Lici. Geografske razlike, osnova su tradicionalne ekonomsko-funkcionalne komplementarnosti mediteranskog i planinskog prostora određene ritmom stočarskih kretanja između ljetnih i zimskih pašnjaka. (Uporedi: V. Rogić, Geografski osnovi stočarskih veza Like i Dalmacije, Zbornik zagrebačke klasične gimnazije, Zagreb 1957. god.). Potpuno je opravdano pretpostaviti da upravo takav funkcionalni odnos mediteranskog i planinsko-kontinentalnog krša ukazuje na geografske osnove političke i ekonomske historije u tom važnom prostoru teritorijalne jezgre srednjovjekovne hrvatske države.

Svakako ograničeni rezultati nastajanja agrarne valorizacije Ravnih Kotara u Srednjem vijeku ponovno su gotovo izbrisani nastankom nesigurnog tursko-venecijanskog graničarskog pojasa. Nije slučajno da upravo u to doba započinje prvi stvarni kolonizacijski zahvat cjeline sjevernodalmatinskog arhipelaga, koji Venecija sprovodi uz pomoć malobrojnog starog agrarnog elementa iz Ravnih Kotara. U nepovoljnoj otočnoj sredini nastaje tada tipična struktura mediteranskog agrarnog kulturnog pejzaža. Upravo zbog ograničenosti potencijala geografske osnove javljaju se vrlo rano izrazito krizne pojave prenaprnutog radnog intenziteta s ranim pojavama neagrarnih djelatnosti kao oduškom. Nasuprot tome u potencijalno-geografski osobito povoljnim Ravnim Kotarima duga dominacija dinarsko-stočarske kulture i mentaliteta rezultira drugačijim tipom »zaostaliјeg« kulturnog pejzaža. Razlike mentaliteta dviju kulturnih grupa naročito su naglašene, iako u dinarsko-stočarskim Ravnim Kotarima postepeno već od 17. stoljeća jača agrarna komponenta u tradicionalnoj ekonomskoj strukturi. Ekstenzivno širenje kukuruza kao egzistencijalne kulture, u aluvijalnim naslagama pokrivene, krške udoline i flišne zone s nenormalnom i poremećenom drenažom, rezultiralo je zbog razvoja malarije osobito negativnim utjecajima. Kontaktna zona otočana, koji u svojoj nuždom određenoj ekspanziji kupuju i obrađuju posjede na kopnu, i kotaraca sigurno jest najatraktivniji predmet istraživanja složenih procesa kulturnih dodira i prožimanja.

Prožimanje mediteransko-agrarne i stočarske kulture obilježeno postepenom transformacijom dominantnih dinarsko-stočarskih osobina osobito je karakteristično na Braču. Rezultat tih procesa su karakteristični tipovi šikarastih pašnjačkih površina unutrašnjosti, koji oštro kontrastiraju specifičnoj vrsti agrarnog pejzaža gromača, ograda i terasa niže, prema sjeveru blago nagnute, priobalske vapnenačke zaravni. Relativno brz proces postanka tog prvenstveno vinogradskog pejzaža odražava specifičan mentalitet miješanih socijalnih grupa stariјeg i između 16. i 17. stoljeća doseljenog stanovništva. Suvremena »fosilizacija« tog specijalnog tipa, relativno brzo i zato na svojstven način »grubo« formiranog agrarnog pejzaža, rezultat je osobito izraženih posljedica poznate dalmatinske vinogradske krize na prelomu stoljeća.

U kojoj mjeri mlađa kolonizacija zagorskih krških dinaraca oslobađa latentnu energiju za izrazito agrarnu djelatnost, najbolji dokaz pruža »jendečki« agrarni pejzaž neretvanske delte.

Proces njegove suvremene kvalitativne transformacije, određene primjenom sitne ali moderne agrotehnike za intenzivnu visokoproduktivnu proizvodnju, izvanredan je primjer stabiliziranja dominantne agrarne komponente u socijalno-geografskoj strukturi. Nove, modernim građevinsko-hidrotehničkim radovima nastale polderske »kazete«, koje ukazuju na perspektivnu integralnu melioraciju delte, odraz su šire općedruštvene inicijative. Agrarni pejzaž PIK-Neretve u nastajanju i kvalitativno transformirani jendečki pejzaž najpregnantnije odražavaju tipove socijalno-geografskih procesa u tom prostoru.

Dugotraјni kontinuitet naseljenosti utječe na stalno jačanje agrarne komponente u socijalno-ekonomskoj strukturi. Takvi dugotraјni procesi relativno mirnog razvoja jasno se odražavaju u kulturnom pejzažu. Djelovi dubrovačke regije (osobito Pelješac, Župa, djelomično Konavle, a naročito Lastovo), Susak i veći dio Istre, značajni su pejzažni primjeri takvog razvoja.

Utjecaj gradova na socijalno-geografske procese dinarsko-jadranskog pojasa općenito bolje je poznat nego u pravoj dinarskoj unutrašnjosti i dinarskim utjecajima prožetom peripanonskom prostoru. Historijsko-geografska ocjena

razvoja Dubrovnika, Senja, Raba, Krka, Paga, Cresa, Lošinja, Šibenika, Istarske i Kvarnerske regije to možda najbolje pokazuje.¹⁶

Unutrašnjost središnjeg dinarskog planinskog prostora i s njim najuže povezan peripanonski pojas nije ni u antičkoj, niti u srednjovjekovnoj prošlosti poznao razvoj urbanog fenomena kao jadransko primorje.¹⁷

Dok se je opskrba gradskog stanovništva u dinarsko-jadranskom pojasu osim vlastitih agrarnih prostora mogla nadopunjavati prekomorskim uvozom,¹⁸ u planinskoj unutrašnjosti i peripanonskom pojasu ovisnost od vlastite »agrarne baze« bila je stoga uvijek znatno veća.¹⁹ Studiranje razvoja urbanog fenomena nezamislivo je bez uporednog proučavanja tipova i intenziteta agrarnog valoriziranja prostorno diferenciranih i ekoloških pogodnih površina. Drugim riječima, razvoj gradova i jačanje agrarne komponente tradicionalnih društvenih struktura nerazdvojno su povezani. Slab razvoj gradova općenito, a nedostatak prostorno-relevantnih pojava njihove izrazitije hijerarhijske diferencijacije posebno, ukazuju na nizak intenzitet agrarnog iskorišćivanja u antičkom i srednjovjekovnom dobu.

Razvoj nove islamsko-orijentalne urbane mreže u dinarskoj unutrašnjosti i peripanonskom prostoru očigledno ukazuje na, do tada, po opsegu (a sigurno i važnosti) najznačajnije procese socijalno-geografske diferencijacije. Islamsko-orijentalni gradovi nisu samo demografske jezgre stapanja i prožimanja stočarskih i agrarnih komponenata kulturnih grupa u okviru nove, i s obzirom na uvjete 16. stoljeća, vrlo privlačne islamsko-orijentalne civilizacije. Oni su snažna žarišta zračenja kulturnih utjecaja koji postepeno zahvaćaju sve grupe stanovništva. Razvijenije tradicionalne forme agrarnog gospodarstva, novi usavršeniji oblici tradicionalne stočarske ekonomike, kao i većina osobina materijalne i duhovne kulture, oblikuju se pod utjecajem novih islamsko-orijentalnih gradskih centara.

Taj je utjecaj najizrazitiji kod socijalnih grupa s razvijenijom ratarskom komponentom, naseljenim u plodnijim dolinskim i poljskim župnim krajevima. Činjenica da je proces islamizacije zahvatio prvenstveno te grupe²⁰ stanovništva,

¹⁶ J. Roglič, *The Geographical setting of Medieval Dubrovnik*, Geographical Essays on Eastern Europe (N. J. G. Poundsed.) The Hague (1961); Dubrovnik (Ragusa) A Classic City-state 1972, Seminar Press London and New-York; V. Rogić, Senj, *Geografski Glasnik* 14/15 Zagreb 1953; V. Rogić, Rabska otočna skupina, *Geografski glasnik* 31, Zagreb 1969.; V. Rogić, Regionalno geografski aspekt prostora paške komune, *Geografski glasnik* 33/34, Zagreb 1972; V. Rogić, Cresko-Lošinjski prostor *Zbornik ZNŽO JAZU* knj. 45, Zagreb 1971; M. Friganović, Šibenik, *Geografski osnovi položaja i razvoja Šibenika*, *Zbornik, Šibenik* 1971; V. Rogić, *Historijsko-geografski razvoj*, *Geografija Hrvatske* knj. 5.

¹⁷ V. Rogić, *Historijsko-geografska problematika urbane mreže Jugoslavije u odnosu na osobine njenog suvremenog razvoja*, *Cvijičev Zbornik SAN*, Beograd 1968.

¹⁸ Razlike pretežno krškog dinarskog primorja s malim flišnim i dolomitskim zonama, nasuprot bitno drugačijem prostoru pretežno neogenih lapornih pejzaža, Romagne ili za žitarsku proizvodnju pogodnih zaravni Apulije osnova su međusobnoj vrlo značajnoj historijsko-geografskoj komplementarnosti. Historijsko-geografske posljedice ovisnosti o prekomorskom uvozu žitarica u naše primorske gradove vrlo je atraktivna, ali nažalost još neobrađena tema u našoj literaturi.

¹⁹ Ograničenost transportnog kapaciteta karavanskog saobraćaja i relativno visoki troškovi otežavaju znatniji promet žitarica na veće udaljenosti. Zbog toga je svaka znatnija koncentracija naseljenosti morala razvijati vlastitu lokalnu »agrarnu bazu«. U svjetlosti te činjenice je razumljivo da cjelovita agrarna valorizacija koja prelazi okvire prirodne ekonomike našeg panonskog i peripanonskog prostora počinje tek u 18 stoljeću, kada se postepeno oblikuje kombinirani podunavsko-sjevernojadranski transportni sistem.

²⁰ Identifikacija muslimana sa starosjedilačkim stanovništvom razvijenije ratarske komponente u tradicionalnom gospodarstvu, ukorijenjena je u tradiciji i potvrđena istraživanjima J. Cvijića, Vl. Škarića, J. Dedijera i Sv. Vukosavljevića.

ima zato naročito socijalno-geografsko značenje, iako su razgraničenja između muslimana poljoprivrednika i nemuslimana stočara vrlo zamagljena postojanjem prelaznih grupacija. Dok su kod muslimanskih hercegovačkih stočara Balija (osobito podveleških) vidljive znatne razlike prema muslimanima-poljoprivrednicima,²¹ albansko muslimansko stočarsko stanovništvo već u Cvijićevim karakterizacijama je zapravo tipično dinarsko. Zato svaki pokušaj izdvajanja dinarske ili plemenske kulture nasuprot orijentalnoj u dinarskom prostoru mora kod analize mentaliteta muslimana, a osobito muslimanskih krajišnika (na primjer cazinsko-kladuškog kraja) izazivati veliku nedoumicu. Bitno drugačije i jednostavnije je izdvajanje dinarskog od gornjemoravskog i povardarskog kulturnog, socijalno-geografskog areala nego li pokušaj diferenciranja »dinarsko-plemenske« od »orijentalne« kulture unutar dinarskog sociogeografskog areala. Zbog toga se interpretacija razlika orijentalne nasuprot dinarskoj ili plemenskoj kulturi, kako ih je, nadovezujući se na prethodna mišljenja u novije doba, zanimljivo formulirala V. Erlih²² teško mogu prihvatiti za sociogeografski dinarski kulturni areal. Stanovništvo s razvijenijom stočarskom komponentom u tradicionalnom gospodarstvu s tipičnim obilježjima »dinarske plemenske kulture« u većini srpsko, hrvatsko ili crnogorsko, nije nipošto oblikovalo svoje sociogeografske osobine izolirano od snažnog utjecaja islamsko-orijentalne civilizacije. Obrnuto, južnoslavenski muslimani s naglašenom agrarnom komponentom u gospodarskoj strukturi i mentalitetu zadržavaju u većoj ili manjoj mjeri karakteristične dinarsko-stočarske osobine s elementima mentaliteta patrijarhalne »plemenske« kulture. To je još izrazitije kod hercegovačkih Balija i albanskih muslimana s dominantnom stočarskom komponentom u tradicionalnom gospodarstvu.²³

Geografski najvažniji pokazatelj utjecaja sociografskih grupa u prostoru, struktura naseljenosti i agrarni pejzaž, nisu na žalost dovoljno proučeni u dinarskom prostoru. Međutim, disperzna naseljenost obilježena zaseocima s patronimičkim nazivima, tipičan je dinarski element kulturnog pejzaža. Ta geografski najznačajnija pojava jasno ukazuje na snagu rodovskih veza krvnog srodstva.

Iako se u objašnjenju pojave takvog tipa naseljenosti mora voditi računa o prirodnoj osnovi, prvenstveno reljefu, jednostranoj, prirodno determinističkoj koncepciji ni ovdje nema mjesta.²⁴ Suprotstavljanje starovlaškog tipa disperzne naseljenosti srpskog, hrvatskog i crnogorskog stanovništva dinarskog prostora

²¹ J. Dedijer, Hercegovina, Srpski etnografski Zbornik SAN, XII, Beograd 1903.

²² V. Erlih, Regionalne razlike u emocionalnoj klimi, Sociologija br. 1, Beograd 1974.

²³ Iako hercegovačke Balije imaju niz specifičnih etnografskih obilježja, iako postoje dokazi o kasnijem prihvatanju Islama, nije opravdano na osnovu samo tih činjenica izvoditi dokaze za njihovo diferenciranje od ostalih Muslimana kao jedinstvenog sjedilačkog, ratarskog elementa. Znatan dio Balija je primio islam kasnije u toku 17 stoljeća, ali to nije dovoljna osnova za izvođenje tako dalekosežnih zaključaka (upoređi M. Hadžijahić, Orijentalne ili Slavensko-orijentalne tradicije, Sociologija, Beograd 1975, br.4). Neke poznate činjenice kasnije islamizacije Albanaca govore u prilog dužem i jačem zadržavanju elemenata tradicionalne plemenske, dinarsko-stočarske kulture. Procesi islamizacije, međutim, i kod Albanaca započinju već u ranoj fazi osmanskog feudalizma (upoređi temeljite i kritičke opaske o toj problematiki na osnovu vlastitih istraživanja, turske literature i izvora N. Filipovića »Princ Musa i šeih Beđredin, Svjetlost, Sarajevo 1971.).

²⁴ Na takav zaključak jasno upućuju rezultati jedne sintetičke studije o problematiki agrarnog pejzaža. Svet. Ilešića (Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAN, Ljubljana 1950). Analiza agrarnog pejzaža prigorja Ivančice I. Crkvenčića (I. Crkvenčić, Prigorje planinskog niza Ivančice, Radovi Geografskog instituta knj. 1, Zagreb 1958.) ukazuje na složenost te problematike ali i na njeno izvanredno kulturno-geografsko značenje.

zbijenom tipu muslimanskih naselja također nema osnova. Starovlaški tip disperzne naseljenosti odgovara pojmu naseljene strukture zaselaka s primarnom i sekundarnom razdiobom blokova agrarnog pejzaža.²⁵ Takav tip iako ponegdje (osobito u Gornjem Podrinju) znatnije modificiran, prevladava i kod muslimanskih naselja. Iako u središnjem dinarskom planinskom prostoru, primorju, a pogotovo u peripanonskom prostoru postoje ravničarske oaze i, osobito u posljednjem, značajne nizinske zone, fenomen koncentrirane naseljenosti čitlučkog tipa nije se mogao razviti.

Mlađi procesi progresivnog razvoja ratarske komponente u gospodarstvu peripanonskog prostora Srbije potpuno su transformirali disperznu strukturu naseljenosti i djelomično agrarni pejzaž u agrarno najpogodnijim zonama. U bosanskom peripanonskom prostoru kao i u banijskom i kordunskom prostoru Hrvatske rezultati procesa slične transformacije u strukturi kulturnog pejzaža znatno su slabije izraženi.

U bosanskom peripanonskom pojasu gdje su uvjeti prirodne osnove povoljniji za jači razvoj agrarne komponente, razvoj grupirane ruralne naseljenosti, sve do prve četvrtine 19. stoljeća, onemogućuje nesigurnost tog graničnog pojasa, što upravo pogoduje prevlasti periodičkog zimskog iskorištavanja od strane stočara iz viših planinskih zona na jugu.

Muslimanski emigranti iz cerničkog i požeškog sandžaka imali su nesumnjivo veliku ulogu u inicijalnom procesu transformacije bosanskog peripanonskog prostora. Ispitati u kojoj su mjeri sličnu ulogu imali lički muslimanski emigranti u cazinsko-kladuškom prostoru bio bi osobito atraktivan istraživački zadatak.²⁶

Agrarna kolonizacija Muslimana, Hrvata i Srba u 19 stoljeću kojom je bosanski peripanonski prostor dobio po prvi puta u odnosu na sve ranije historijsko-geografske periode dominantno demografsko i ekonomsko značenje u Bosni izvanredan je primjer mlade, mješovite sociogeografske strukture. Razvoj prave ratarske komponente u organizaciji agrarnog pejzaža kao i u mentalitetu u svakom je slučaju ovdje ipak slabiji nego u najvećem dijelu susjednog hrvatskog međurječja.

Snaženje agrarne komponente sistematskim mjerama vojnokrajiške uprave u ličkom i peripanonskom dijelu Hrvatske, uvjetuje postanak specifičnog tipa agrarnog pejzaža. Iako kasnije slabo razvijeni, početni elementi stvaranja nove racionalnije organizacije agrarne proizvodnje (plodored, krumpir, zelena krmiva),²⁷ kao i počeci komercijalno organizirane šumske eksploatacije, snažno utječu na formiranje novog krajiškog mentaliteta. On je rezultat dinarsko-stočarske rodovsko-plemenske osnove na koju utječu elementi islamsko-orijentalne i kasnije srednjoevropske civilizacije, uglavnom germanske provenijencije. Naglašena ukorijenjenost patrijarhalne osnove rezultat je svjesnog konzerviranja tradicionalnih elemenata socijalne strukture (zadruga).

²⁵ To proizlazi iz rezultata Cvijićevih istraživanja (J. Cvijić, op. cit.) Primjeri grupiranih naselja zapadnomakedonskog planinskog prostora kao i disperznih u nizinskim peripanonskim krajevima to najbolje potvrđuje.

²⁶ Narodne pjesme o sukobima senjskih krajišnika i ličkih »Turaka« osobito »Turaka Udbinjana« vrlo izrazito ukazuju na veliku sličnost (usudio bih se kazati gotovo istovjetnost) tipova dinarskog stočarsko-plemenskog mentaliteta Hrvata, Srba i Muslimana. Prisilna emigracija Muslimana iz osvojenog ličkog prostora bila je znatnim dijelom usmjerena na Cazinsko-kladušku krajinu gdje se u toku 18. i 19. stoljeća vrše značajni procesi jačanja agrarne komponente u tradicionalnoj gospodarskoj strukturi, ali s vrlo izrazito očuvanim elementima dinarsko-stočarskog mentaliteta.

²⁷ A. Blanc, *La Croatia Occidentale*, Paris 1957.

Austrijsko-turske ofanzive i protivofanzive u četiri velika rata u 17. i 18. stoljeću, omogućile su proces stabilizacije utjecaja islamsko-orijentalnih gradova i agrarnog pejzaža u peripanonskom prostoru Srbije. Razumljiva je stoga prevlast izrazito dinarske stočarske komponente u sociogeografskoj strukturi tog prostora, koja je zahvaljujući J. Cvijiću i njegovoj antropogeografskoj školi najbolje i najpotpunije obrađena u našoj literaturi. Dinarske migracijske struje i procesi nastajanja disperzne naseljenosti i njene postepene transformacije, paralelno sa stalnim jačanjem originalne ratarske komponente tradicionalne ekonomske strukture, poznate su činjenice Cvijićevih, sigurno najlucidnije uočenih, karakteristika oblikovanja šumadijskog varijeteta dinarskog tipa.

Posljednje 3 decenije brzog revolucionarnog transformiranja našeg društva ne mogu biti bez utjecaja i na kriterije za definiciju socijalno-geografskih kulturnih areala Jugoslavije.

Razvoj novih složenih društvenih struktura suvremenog doba, obilježen procesima urbanizacije, uglavnom potiskuje, slabi i djelomično briše osobine tradicionalnih sociogeografskih grupa. Čak i tamo gdje su djelomično izbrisani tragovi osobina tradicionalnih socijalno-geografskih grupa njihov potpuni nestanak je samo prividan. Kulturni pejzaž kao odraz ranijih oblika i procesa društveno-ekonomske valorizacije znatnije se mijenja samo u prostorno ograničenim zonama razvijenijih gradskih središta. Regionalno diferencirane cjeline kulturnih pejzaža, kao rezultat raznijih oblika i procesa društveno-ekonomske valorizacije, istovremeno su i današnja geografska stvarnost.

Suvremena socijalno geografska definicija dinarskog kulturnog areala mora se prema tome ipak ograničiti na prostor čija je kulturno-pejzažna fizionomija još uvijek dominantno određena specifičnom prevlašću tradicionalnih strukturalnih elemenata. To je upravo Središnji planinski prostor Jugoslavije²⁸ zajedno s rubnim brdskim krajevima submediteranske jadranske krške Zagore i peripanonskih brdskih zona. Karakterističan termin brdsko-planinskih područja koji se javlja u šezdesetim godinama, uzrokovan spoznajama regionalno nepovoljnih učinaka prenaplašenosti brzih procesa deagrarizacije, najbolje odgovara suvremenom sociogeografskom pojmu dinarskog kulturnog areala.

Dinarski sociogeografski kulturni areal koji zauzima najveći, prostorno povezan dio jugoslavenskih brdsko-planinskih prostora obilježen je danas općenitim smanjivanjem broja stanovnika disperzno naseljenih ruralnih prostora. Primjeri austrijskih, švicarskih, njemačkih i francuskih alpskih pokrajina, gdje su slični procesi ranije započeli pokazuju da se oni ne mogu zaustaviti, ali se mogu usporiti.

Sve do oslobođenja spor privredni razvoj Jugoslavije nije gotovo ni doirdnuo dinarske brdsko-planinske krajeve. Usprkos ekonomskoj emigraciji (osjetno oslabljenoj u tridesetim godinama), tradicionalni oblici organizacije života i naročito patrijarhalna porodica, ostali su gotovo nepromijenjeni. U prvoj najranijoj fazi poslijeratnog razvoja dinarskog brdsko-planinskog prostora prevladavaju iseljavanja. Relativno brzo smanjenje agrarne prenaseljenosti tih pretežno »pasivnih« krajeva započinje agrarnom kolonizacijom u pravi ravničarski panonski prostor i nastavlja se, mnogo izrazitije iseljavanjem u gradove. Nužnost porasta produktivnosti, međutim, ograničuje uskoro mogućnosti transfera agrarnog stanovništva tih krajeva u sekundarne i terciarne aktivnosti gra-

²⁸ V. Rogić, Regionalizacija Središnjeg planinskog prostora Jugoslavije, Zbornik IX kongresa geografa Jugoslavije, Sarajevo 1974.

dova. Brzo aktivirani procesi socijalno-ekonomske mobilnosti stanovništva vrlo se teško mogu u suvremeno doba zaustaviti. Zapošljavanje u inozemstvu dobiva zbog toga osobito značenje. Velike promjene u dotadašnjoj tradicionalnoj organizaciji života, u životu u porodicama i u odnosu na ranije periode, masovni porast pismenosti i obrazovanja, označuju svakako najveću prekretnicu. Neposredni kontakt s visoko razvijenim industrijskim društvom i osobito naprednim ruralno-agrarnim sredinama Evrope²⁹, kao i brojni varijeteti naših socijalnih diferencijacija, uzrokuju raznovrsnost oblika sociogeografski relevantnih vrijednosnih orijentacija. Neposredni, u fizionomiji kulturnog pejzaža više ili manje izraženi utjecaji socijalno-geografskih promjena dinarskog-brdsko planinskog prostora, mogu se po svojim osnovnim obilježjima grupirati u dvije kategorije: insularnih i linearnih utjecaja.

Insularni utjecaji socijalno-geografske transformacije dolaze do izražaja u smislu bržeg razvoja i intenzivnijih procesa urbanizacije oko razvijenijih gradskih središta makroregionalnog, regionalnog, subregionalnog i donekle mikroregionalnog ranga.³⁰ Linearni razvoj, koncentriran na glavne pravce potencijalnih razvojnih osovina³¹ još vrlo slabo dolazi do izražaja, dok je u zoni međuregionalnih prometnih pravaca sasvim neznatan.

Geografski pojam insularnih žarišta razvoja u moru nedovoljno razvijenih deagrarizacijskih prostora, odraz je suvremenih prilika u kojima su sekundarne i uz nju transformirana tercijarna privredna djelatnost osnovni pokretači razvoja. To još više vrijedi za potencijalne linearne infrastrukture koridore koji bi morali jačati, umnožavati i povezivati razvojna žarišta.

Poljoprivredno-stočarska djelatnost u procesu suvremenog razvoja dinarskog brdsko-planinskog prostora ne može, prema tome, imati glavno značenje. Međutim, njena uloga u zadržavanju prorijeđene i napredne strukture naseljenosti i razvoju proizvodnje krumpira, ječma, zobi, djelomično voća i osobito mesa i mlijeka, nezamjenjiva je.

²⁹ 1975. godine od ukupno 900.000 radnika privremeno zaposlenih u inozemstvu, odnosno zajedno s izdržanim članovima porodica 1.200.000. (I. Vinski, Zaposlenost Jugoslavena u inozemstvu, Ekonomski pregled 11—12, Zagreb 1976), nešto više od polovine, bili su poljoprivrednici. Iako je samo 10% radnika privremeno zaposlenih u inozemstvu tamo aktivno u poljoprivrednoj djelatnosti, to nipošto ne znači da su oni definitivno prestali biti poljoprivrednici. Mišljenje kao da su se oni već prekvalificirali u industrijske radnike sasvim je proizvoljna vulgarizacija. Formirani stavovi prema poljoprivrednom zanimanju i njegovom socijalnom statusu u pedesetim i šezdesetim godinama ne mogu imati isto značenje koncem sedamdesetih, a pogotovo će biti drugačije u osamdesetim. Dok 1965. godine sociolog Dr Jože Goritčar (Vrednovanje nekih zanimanja, JUS, Beograd 1965) ističe da u ocjeni ugleda pojedinih zanimanja poljoprivrednici svoje zanimanje stavljaju na pretposljednje mjesto (iznad nekvalificiranog radnika), a Z. Dorđević (Odnos generacije prema društvenim promjenama na selu« Gledišta 11, Zagreb) još 1972. godine empirijski utvrđuje prednost želje za prodajom zemlje i otseljavanjem u grad, novijih i potpunijih istraživanja vrednovanja zanimanja, kod našeg seljačkog stanovništva, nažalost nemamo. Naročito je velik nedostatak takvih istraživanja upravo kod naših seljaka-privremenih emigranata. Brz prodor tehničkih inovacija na selu« (usporedi: »Inovacije na selu«, Sociologija sela 53/54, Zagreb 1976), u sedamdesetim godinama ukazuje na bitno izmijenjene prilike prema ranijim, a on se još brže nastavlja. Mogućnost direktnog upoznavanja sa socijalnim ugledom modernog poljoprivrednika u razvijenim zapadnoevropskim zemljama mora nesumnjivo utjecati na bitno drugačije vrednovanje ugleda i važnosti tog zanimanja.

³⁰ Klasifikacija urbanih središta ne samo četiri kategorije prema veličini populacijske koncentracije (preko 100.000, 50—100.000, 20—50.000, 5—20.000) razvijenosti privredne baze, te stvarnog i potencijalnog nodalno-funkcionalnog utjecaja mislim da je jednostavnije i bolje prilagođeno stvarnosti strukture urbane mreže Jugoslavije.

³¹ V. Rogić, Geografski aspekt Podunavsko-jadranskih razvojnih osovina Jugoslavenskog prostora u retrospektu i prospektu, Zbornik X kongresa Geografa Jugoslavije, Beograd 1976.

Razvijanje robne proizvodnje hrane može biti osnovano jedino na ekonomskom interesu proizvođača.

Dinarski brdsko-planinski prostor, gdje je definitivno odlučena najsudbunosnija životna prekretnica svih jugoslavenskih naroda 1941—1944. godine, ima primarnu geostratešku važnost. Upravo stoga između insularni i linearnih razvojnih žarišta moraju postojati suvremeno produktivni, iako rjeđe naseljeni stočarskoagrarni krajevi. Njihov kulturni pejzaž kao odraz novih socijalno-geografskih struktura koje trebaju biti rezultat integralnog razvoja primarnih, sekundarnih i tercijarnih djelatnosti još je u začecima. Ekonomska motivacija ključnih utjecaja na oblikovanje kulturnog pejzaža tih novih stočarsko-agrarnih krajeva može i mora znatnim dijelom biti poticana razvojem ekstenzivnog ali tehnički naprednog, racionalno organiziranog iskorištavanja tih površina.

Summary

THE SOCIO-GEOGRAPHICAL ASPECT OF DINARIC KARST, THE DINARIC CULTURAL AREA AND THE DINARIC MOUNTAINOUS SPACE

by

V. Rogić

The author discusses primarily the problem of defining the area of the Yugoslav Dinaric karst. Due to the different positions taken with regard to its spatial delineation, the data on the area of the Yugoslav karst vary considerably. The author links the complex regional distinctness of the Dinaric karst with the basic regional division of Yugoslavia, according to which the Alpine karst area, together with other slovenian landscapes showing a marked regional individuality, forms a separate entity. By this definition the Dinaric karst area encompasses 80,000 km² approx. i. e. portions of the territories of SR Croatia, SR Bosnia and Hercegovina, the whole territory of Montenegro and a smaller portion of the territory of SR Serbia.

The general sociogeographical, cultural notion of the Dinaric karst encompasses, however, a significantly wider area the delineation of which presents major difficulties. The author emphasises, that the historical-geographical processes have the strongest impact on the evolution of basic sociogeographic traits. The specificity of the historical-geographical process in the Dinaric karst was determined by the difference between the coastal and the inland area, and Peripannonian and Mountainous area which traditionally complement one another. If one of them was not a karst area, they would complement each other to an even higher degree. For this very reason we have to unify the non-karst, Peripannonian space with the Dinaric karst in one sociogeographical cultural area.

The notion of a Dinaric sociogeographical-cultural area is based on the specific traits of the historical-geographical development, which area reflected in the structure of the cultural landscape and in the basic features of »Dinaric« mentality. The author presents a critique of past interpretations of the »anthropogeographical« problems related to the Dinaric space, especially Cvijić's position as well as the positions and studies of sociologists, who so far, unfortunately, have failed to engage in up-to-date research of social psychology.

The traditional Dinaric pastoral culture, the agrarian-mediterranean culture and the agrarian-Pannonian culture, which have always been subject to the influence of other, stronger, but antagonistic civilizations, have been constantly in touch and permeated each other. They thus produced a great number of combinations of cultural types characterized by distinctive elements of the cultural landscape pertaining to the Yugoslav Dinaric coastland, the mountainous hinterland and the Pannonian fringe area. The author selects typical

examples illustrating the mutual relationships among these cultures. Regional interpretation of these relationships is facilitated by geographical studies sequent occupance. He gives special emphasis to the importance of the late appearance of the agrarian component of the traditional economic structure of the Pannonian fringe, to the sociogeographical problems of moslem settlement, the influence of migration and the significance of the specific forms of economic-optical organization (Vojna Krajina, i. e. Military Frontier).

The contemporary sociogeographical definition of the Dinaric cultural area relates to the central space of Yugoslavia, together with the Mediterranean and the Pannonian mountainous areas. The rapid deagrarization process determined by the dynamic socio-economic development, has resulted in significant efforts aimed at finding the most favourable solution for retaining the inhabitants in this area.

The Dinaric mountainous space, where between 1941—1944 the fate of the Yugoslav peoples reached a definitive turning point, has an exceptional geo-strategical significance. For this very reason a new agricultural-cattlebreeding area with a modern rate of productivity, although less densely populated, should exist among foci of insular and also linear development of urbanisations. Their cultural landscape as a reflection of a new socio-geographical structure, which should result from the integral development of primary, secondary and tertiary activities, is still in its initial stage. The economic motivation of the most influential forces leaving their impact on the cultural landscape of these traditional pastoral agricultural areas can and has to be stimulated by the development of an extensive but technically advanced and sensibly organized utilization of this space.

Translatet by V. Rogić